

Wacław Olszewicz

O polskich przekładach Jana Jakóba Russa : notatka bibliograficzna

---

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 33/1/4, 465-483

1936

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

O POLSKICH PRZEKŁADACH JANA JAKÓBA RUSSA

Notatka bibliograficzna

Pan Podstoli po francusku nie umiał. Żałował tego i dla swoich dzieci metra do tego języka trzymał. Zaniedbanie ojczystego języka ganił. We współczesnych pismach znajdował, że „ten, który pisał, przyzwyczajony do zagranicznej mowy i czytelnictwa, myśl swoją francuską po polsku przetłumaczył. Stąd sposób wyrażenia nieprzyzwoity, słowa dzikie, konstrukcja fałszywa, styl cudzy“.

Czy to nie najbardziej miarodajne, choć pośrednie stwierdzenie, jak bardzo język francuski był w Polsce ówczesnej rozpowszechniony?

Konstanty Wojciechowski uważał za zrozumiałe, że w czasach stanisławowskich nie tłumaczy się Goethego. Mniej jasne było dla niego, dlaczego niema Russa, Richardsona i innych. „Chyba odegrał tu rolę przypadek, bo Russem zajmowano się pilnie“. Na zainteresowanie Russem wiele jest dowodów u współczesnych autorów, którzy opisują ówczesne gusty literackie. Jak Doświadczyńskiego informuje przyjaciel, „u najmniejszych dam ... na gotowalni tuż przy węzełkach i bielidle księgi pana Rousseau, filozoficzne dzieła Woltera i inne podobnego rodzaju pisma“. A równocześnie inny świadek ówczesnych gustów publiczności, ks. Adam Kazimierz Czartoryski w przedmowie do swej komedji *Kawa*, którą przypomniał nam w swem znakomitem dziele o teatrze za Stanisława Augusta L. Bernacki, sądzi, że „próżny mózół biorą na siebie ci, którzy się porywają do tłumaczenia ksiąg metafizycznym sposobem pisanych, jak to Russa, Monteskiu etc. Trudność takowej imprezy byłaby niewymowną dla najdoskonalej posiadających obydwaj języki, co dopiero być musi dla tych, co powierzchownie tylko znają język ten, z którego tłumacza“¹.

Rozpowszechnienie języka francuskiego i trudności tłumaczenia — oto prawdziwe przyczyny dziwnego napozór faktu, że

¹ K. Wojciechowski w *Encyklopedji Polskiej Akademji Umiejętności*. Kraków, 1918, t. XXII, cz. II, s. 105. — Przedmowa do *Kawy* ks. Adama Czartoryskiego, przedruk w t. II L. Bernackiego *Teatr, dramaty i muzyka za Stanisława Augusta*. Lwów, 1925, s. 163.

w drugiej połowie w. XVIII nie spotykamy się z kompletnym przekładem *Emila, Nowej Heloizy, Wyznań*. Ale była może jeszcze trzecia przyczyna, z którą poznaje nas anonimowy autor jednego z najdawniejszych artykułów polskich o Rusie (I)*. Zachwyca się on — pomimo pewnych zastrzeżeń — *Emilem*, ale dodaje: „Ile razy mię chęć brała na ojczysty język to dzieło wyłożyć dla nader wybornych, zawartych w nim myśli, tyle razy zrażony owemi zdradnemi ..... pozorami, odstąpiłem imprezy, górala tego przykładem, który złoto kopać przestał dla wybuchających z drogiego kruszcu arszenikowych ekshalacyj“. Motyw poważny, nieprzemijający, jeżeli jeszcze w XX wieku mógł podobnie argumentować Maurice Barrès odmowę głosowania w parlamencie francuskim za kredytami na uroczystości dwóch-setnej rocznicy J. J. Russa w roku 1912.

Wśród współczesnych nie brak niechętnych filozofowi genewskiemu. Biskup Sołtyk, dowiedziawszy się (1767), że podobno Wolter i Ruso mają zjechać do Warszawy, skarży się na to przed przyjacielem: „W terażniejszych okolicznościach jeszcze nam tych dwóch apostołów nie dostawało“. Gani „posępnego Genewy wygnańca“ Mikołaj Wolski, słysząc „głos przyjaciela ciemności, co światłu nie sprzyja“. Polemizuje z wywodami Russa wielu współczesnych mu polskich publicystów. Ale nie brak mu i entuzjastycznych wielbicieli, a wpływy jego rosną, torując drogę nowym poglądom społecznym, politycznym, estetycznym. „Kto tego człowieka opisać, kto doścignąć myślą potrafi?“ — zapytuje autor najdawniejszej w Polsce wzmianki dziennikarskiej o Rusie (1763)¹.

W rozwoju wpływu Russa na Polskę, który jest nam coraz dokładniej znany dzięki Pilatowi, Kalince, Smoleńskiemu, Gubrynowiczowi, Chrzanowskiemu, Szyjkowskiemu, Wojciechowskiemu i in., mają swój udział i tłumaczenia, których zestawienie w jeden szereg z uwzględnieniem nietylko odrębnych druków, ale i drobniejszych artykułów, rozrzuconych po czasopiśmie, oraz przekładów, pozostałych w rękopisie, jest celem niniejszego referatu.

W trzy lata po ukazaniu się *Emila* znalazł się nieznany nam z nazwiska, a cytowany wyżej czytelnik, który sam nie podjął się tłumaczenia całości, ale który przetłumaczeniem trzech większych przełożonych przez siebie fragmentów inauguruje (1765) listę tłumaczy (I).

Inne tłumaczenia za życia Russa dokonane — to dwu-

* Liczba w nawiasie podana drukiem pochyłym oznacza numer załącznej do referatu bibliografii przekładów Russa.

¹ List Sołtyka do Mniszcha, kwiecień 1767 z ms. Arch. Czartoryskich 3862 cytowany przez K. Rudnickiego, *Biskup K. Sołtyk*. Kraków, 1906, s. 274. — Mikołaj Wolski *Dwie nocy*, wiersz do Poczobuta z r. 1784, druk w *N. Pamiętniku Warszawskim*, XIII, 1804, s. 238. — *Wiadomości Uprzywilejowane Warszawskie* nr. 78 z r. 1763.

krotnie w dwóch różnych przekładach ukazująca się (2, 3) mowa o cnocie, najpotrzebniejszej bohaterom (utwór jeszcze z r. 1751, ale wydany w oryginale dopiero w r. 1768), malutki fragment a właściwie cytat o religijności z *Nowej Heloizy* (4), duży fragment z *Umowy Społecznej* (5) oraz dwukrotnie *Pygmalion* (6, 7).

Anonimowy wielbiciel *Umowy Społecznej* przetłumaczył sześć pierwszych rozdziałów księgi pierwszej i wydał w formie małej broszurki, zatytułowanej *O wolności człowieka* (5). Nazwisko autora ujawnił w przedmowie, wzywając czytelnika, by mu ono nie czyniło „żadnej prewencji“, a tytuł wydawnictwa odpowiada duchowi przedmowy, sławiącej wolność jako „istotę, bez której człowiek nie jest prawdziwie człowiekiem“.

Tylko tyle za życia autora przetłumaczono na język polski z dzieł Russa-społecznika. Większą popularność zdobyły sobie przekłady z jego twórczości poetyckiej i teatralnej.

Niezmiernie drobiazgowo poszukiwania L. Bernackiego pozwalają na ustalenie, że Russo grywany był na scenie polskiej i w oryginale (*Pygmalion, Le Devin du village*) i w tłumaczeniu (*Pigmalion*), a o zamilowaniu widzów do bohaterów Russa świadczyć może fakt przełożenia przez Zabłockiego na język polski kontynuacji, napisanej przez Romagnesiego w 3 aktach p. t. *Pygmalion i Galatea czyli obraz kobiet*. Znała też scena polska i parodję *Wieszczka*, ale tę grano we francuskim oryginale (*Les Amours de Bastien et Bastienne*)¹.

Z dwóch niemal równoczesnych przekładów *Pygmaliona* jeden był dokonany prozą i doczekał się jednego tylko wydania, drugie natomiast, wierszowane, miało być wielokrotnie przedrukowane, bądź oddzielnie bądź z innymi pismami tłumacza T. K. Węgierskiego.

Tłumacz-prozaik Jan Baudouin² dał przekład suchy (6), upstrzony wielu neologizmami (np. jestwo = *Etre*, błagalnia = świątynia), nic nie mający z polotu, z muzykalności dzieła Russa. Przekład Węgierskiego (7), jak on sam mówi w dedykacji królowi, stara się „żywość myśli, moc wyrazów oddać jak najwierniej“, ale poeta, który chciał przejąć duszę Russa, jego ogień, nie „wziął się dla słowa“. O wartości przekładu zdania są podzielone. Wedle Wojciechowskiego daje on korzystne mniemanie o formalnych wartościach talentu Węgierskiego, choć tłumacz autorowi nie dorównał. Jensen nie wierzy, żeby tłumaczenie było dziełem tak utalentowanego satyryka

¹ L. Bernacki, *op. cit.*, *passim*.

² Jan Baudouin, zmarły r. 1822, tłumacz wielu sztuk teatralnych, przytaczanych bądź przez Estreichera bądź przez L. Bernackiego, zasłużył sobie na niepoehlebną ocenę u W. Smoleńskiego, *Mieszkaństwo warszawskie* (Warszawa, 1917, s. 97—100). Zwolennik mesmeryzmu, podpisujący się jako „konsyljarz dworu J. K. Mci“, został przez Kościńskiego wciągnięty do *Słownika lekarzów polskich*. Warszawa, 1888, s. 20.

i poety. Tymczasem współcześni bardzo życzliwie przyjęli tłumaczenie i jeden z widzów rzucił pod adresem Węgierskiego te słowa:

Jeśli chcesz dojść wysokiej Parnasowej mety,
Dawaj Pigmaljony, lecz nigdy Elżbiety.

Ganiąc satyryka, chwali liryka, któremu później nauka w osobie Jana Łosia wyraziła uznanie za umiejętne użycie w tym przekładzie wiersza różnorytmicznego. Wyborowy to wiersz zdaniem takiego znawcy, jak Kazimierz Brodziński.

O powodzeniu przekładu świadczyć może ilość jego wydań: 4 oddzielne książkowe, 6 przedruków w wydaniach dzieł Węgierskiego, a prócz tego odpisy zachowane w rękopisach¹.

Drugiego propagatora znalazł Russo w Fr. D. Książninie. Poeta, który chciał mieć na grobie napis:

Tu leży tkliwy wierszopis i szczerzy
Kapłan Wenery,

wybrał z twórczości Russa to, co jego skali pisarskiej najbardziej odpowiadało: drobne liryki. Przetłumaczył 6 strof, któremi Russo uzupełnił *Wiek złoty* Gresseta, wiersz przez Russa naśladowany z *Metastazja*, wiersz Russa *Do kobiet* (8—10). Utwory te, których szukać należy w zbiorowych wydaniach dzieł Książnina, wprowadzają nas do jego warsztatu literackiego: pierwodruków, jak często u tego poety, nie odnajdujemy w następnych wydaniach wcale lub też spotykamy je w zmienionej, poprawionej formie. Dla zrozumienia nietylko twórczości Książnina, ale i ewolucji smaku jego czasów, interesujące jest porównanie tekstu pierwotnego jego utworów z późniejszymi. Wiersze *Do kobiet* i *Z Metastazjusza*, drukowane w r. 1779 w *Erotykach* książninowskich, podzieliły los większości jego miłosnych wierszy: poeta nie powtórzył ich w gröllowskiem wydaniu swych *Poezycj* (1787—9), nie chcąc mieć erotyków, jak sam w przedmowie do tego wydania mówi, za swoje. Niemniej opracował swój przekład, i gdy później Fr. S. Dmochowski dokonał nowego wydania na podstawie późniejszych rękopisów (1828—29), okazało się, że druga redakcja przekładu wiersza *Do kobiet* jest i wierniejsza i ładniejsza, zyskując dużo na skróceniu. Podczas gdy oryginał Russa liczył wierszy 16, Książnin na pierwszą redakcję zużył 24 wierszy, na drugą tylko 12.

Zbiorowym wydaniom dzieł Książnina (1787, 1820, 1828, 1837) zawdzięcza Russo kilkakrotny przedruk swoich drobnych utworów lirycznych, tkwiących jeszcze w epoce „skotopasków“.

¹ O tłumaczeniu Węgierskiego K. Wojciechowski, *Wiek Oświecenia*. Lwów, 1926, s. 410. — Zdanie Jensena przytacza W. Benzelstjerna-Engelström, *A. Jensena Obrazy szwedzkie w literaturze polskiej*. Poznań, 1907, s. 15, dwuwiersz z ms. Ossolineum 691 H. Biegeleisen w recenzji pism Węgierskiego w *Bibl. Warsz.* 1883, t. I, s. 437. — K. Brodziński, *Pisma* wyd. J. I. Kraszewskiego. Poznań, 1872, t. IV, s. 389.

Następny chronologicznie przekład Russa — to *Królowa dziwak*, wierne tłumaczenie zabawnej powiastki *La Reine Fantasque*, wydane w Lublinie z datą 1781 (11) niepodpisane przez tłumacza, który swą pracę poprzedził *Kolędą wieśniakom na rok 1781*. Miejsce druku niedaleko Puław, z którymi Książnin był tak ściśle związany, nasuwa myśl, czy i tu tłumaczem nie był Książnin? Chropowate wysłowienie się tłumacza w *Kolędzie* nie jest argumentem negatywnym, ponieważ Książnin w wielu utworach nie miał wytwornego stylu i dopiero później, jak wiadomo, „polerował“ wiersze. Wystarczy rzucić okiem np. na *Oczęta Zosi z Erotyków* (1779) i na przeróbkę p. t. *Do Zabłockiego* (Oda XV ks. I-ej *Poezycji* z r. 1787). A ironicznej *Kolędzie na Nowy Rok*, zamykającej t. II *Poezycji* i związanej takim samym rymem, jak dodana do *Królowej-dziwaka*, niejedną można zarzucić chropowatość. Ale to hipoteza tylko, na której poparcie żadnych silnych argumentów nie posiadamy.

Anonimowe jest również wydane w r. 1784 tłumaczenie mowy *O początku i zasadach nierówności między ludźmi* (12).

W czasie Sejmu Czteroletniego wśród powodzi broszur i pism politycznych ukazało się (1789) tłumaczenie *Uwag nad Rządem Polskim* (13), które Russo napisał był dla konfederatów barskich z namowy Wielhorskiego, ale które wydane zostały dopiero w r. 1782. Tłumaczem był Franciszek Maurycy Karp, poseł żmudzki, który w inwokacji „do Russego“ dał wyraz swemu uwielbieniu dla „wieków naszych Diogenesa, bez przesad cynicznych człowieka, z latarnią wśród dnia szukanego, gienewskiego, korsykańskiego, polskiego Solona, Platona narodów“. Nigdy może nie doznał Russo tak entuzjastycznego poparcia od tłumacza, jak od Karpia, któremu publicznie dziękował wydawca *Uwag*, Wojciech Turski, mający później wsławić się w Paryżu jako Albert Sarmata przemówieniem przed Konwencją w roku 1792.

W wieku XVIII możemy zanotować jeszcze — poza znaną tylko Estreicherowi edycją tytułową (14) *Uwag* z r. 1799, dwie pozycje bibliograficzne: *Pigmaliona* z r. 1799 w tłumaczeniu Węgierskiego bez dedykacji nieżyjącemu już wówczas królowi (15) oraz obszerny wypis z IV księgi *Emila*, przełożony przez Jana Nowickiego, miłośnika Russa, którego nazywa „głębokim znajomą natury“ (16). Poza drukami należy jednak jeszcze zarejestrować dwa ważne rękopiśmienne tłumaczenia z w. XVIII: antologja, zatytułowana *Myśli J. J. Rousseau* (17), oraz przekład *Du Contrat Social* (18 i 19), bezimienny, ale z pewnością pióra Konstantego Tyminieckiego.

Sumując wyniki XVIII wieku stwierdzamy, że dwa „dyskursy“ Russa znalazły trzech tłumaczy, *Umowa Społeczna* — dwóch, *Pigmalion* — dwóch, *Uwagi o rządzie polskim* — jednego, *Królowa dziwak* — jednego. Czterech tłumaczy dało przekłady utworów poetyckich i drobnych fragmentów. Dla 18 pozycji

bibliograficznych mamy 14 tłumaczy, z nich dwóch tylko wybitniejszych: Węgierski i Książnin.

Następne trzydziestolecie (1801—1830) przynosi poza wydrukiem tych dwóch poetów (21, 22, 24, 36, 38, 39) szereg fragmentów¹ oraz kompletne przekłady dwóch pierwszych „dyskursów” Russa i artykułu o ekonomji politycznej (20, 27, 32). Z tego też okresu datuje pierwszy kompletny przekład *Emila* (25), niestety niedrukowany, a znany nam tylko z wzmianki w protokołach warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, któremu je przedstawił w r. 1811 tłumacz Jacek Mieroszewski.

Przekłady *Dyskursów* zasługują na uwagę. Pierwszy, o wpływie nauk i sztuk na obyczaje, znalazł tłumacza (20, 27) w osobie Stanisława Kostki Potockiego, umysłu świetnego, rozmiłowanego w klasycyzmie, ale umiającego to zamilowanie pogodzić z uwielbieniem dla Russa. Mowę przetłumaczył, choć z tezą „najcnotliwszego z filozofów ostatniego wieku” nie zgadzał się. Uważał ją za błąd, ale za błąd szlachetny, „który w nocie miał swój początek”. Przytoczył słowa Russa: „o szalona uosobliwienia żądzo, czego nad ludźmi nie możesz” i dodał: „daruj, daruj, wielki mężu, ale cię te własne oskarżają słowa”².

Druga mowa Russa przełożona została w r. 1816, może pod wpływem wydania w r. 1815 przekładu Potockiego. Tłumacz, Ignacy Kielczewski, wydał ją (32) dopiero w roku 1819, w okresie ożywienia politycznego w związku z Sejmem 1818 r., kiedy podstawowe zagadnienia nowego systemu konstytucyjnego były przedmiotem powszechnej uwagi. „Szczęśliwą chwilą w dziejach wieków i narodów” nazywa Kielczewski pojawienie się Russa, „jeniusza duchem boskim natchnionego, co śmiał te szczytne prawdy z łona zapomnienia wywieść i liberalniejsze rzucić dla potomności zasady narodów i rządów”. Russo „wznosił duszę swoją do najwyższej człowieka wartości to jest wolności jego”. To podkreślenie znaczenia wolności jakże przypomina tłumacza z przed lat 40, kiedy anonim (5) wydawał fragment *Umowy Społecznej* pod tytułem przez siebie nadanym „o wolności człowieka”.

¹ *Tryumf miłości*, tłumaczenie J. Styczyńskiego w rkpsie Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie nr. 935, s. 91—93 (r. 1820) jest utworem nie J. J. Russa, jak podaje katalog, ale J. B. Rousseau. *Opisanie wschodu słońca naśladowane J. J. Russa* (przez P. Wilczewskiego?) w tymże rkpsie, s. 147 wzorowane jest na kilku zdaniach z *Emila* (wyd. Hachette, II, 138). — Wierszyk przytoczony jako tłumaczony z J. J. Russa w książce *Romans w romansie* Karoliny Tretiakoff (przekład z ros., Wilno, 1828), s. 27 jest może parafrazą jakiegoś utworu J. B. Rousseau.

² Stanisław Potocki, *O sztuce u dawnych czyli Winkelman polski*. Warszawa, 1815, cz. I, s. 2. Autor (1757—1821) daje tutaj wyraz oburzeniu w stosunku do filozofów rewolucyjnych „tych poczwar, co pod cieniem Russa cnoty i wymowy targnęli się na wzruszenie świętych społeczności zasad”.

Kiełczewski nie zadowolił się polityczną propagandą z dzieł Russa. Wielbił również literackie jego ideały i w *Mowie o duchu klasycyzmu i romantyczności* na *Nowej Heloizie* i na *Emilu* się oparł, by uzasadnić zdanie o konieczności dla twórcy pogodzenia w sobie obu tych pierwiastków, jak to uczynił Russo, który „wzniósł się do szczytu doskonałości, a był zarazem i klasycznym i romantycznym“¹.

Młodemu pokoleniu pisarzy Russo był bliski i redaktorzy *Tygodnika Wileńskiego* publikują fragmenty jego korespondencji obok pierwszego drukowanego utworu dwudziestoletniego wówczas Adama Mickiewicza, obok wiersza o zimie miejskiej.

W przekładzie Kiełczewskiego, który dołączył artykuł Russa o ekonomii politycznej, bibliograf jeszcze jedno powinien podkreślić: oto w niektórych egzemplarzach jest kartka przed tytułem ze słowami: *Dzieła J. J. Russa*. Może Kiełczewski miał zamiar nie poprzestać na tłumaczeniu dwóch utworów i dać czytelnikowi polskiemu i inne dzieła „największego przyjaciela rodu ludzkiego“? Kiełczewski rozumiał trudności tłumaczenia, ale uważał, że „je przełamać się godzi każdemu, kto tylko ojczyźnie swojej wiernie służyć pragnie“.

Anonimowy tłumacz fragmentu *Nowej Heloizy* na łamach *Astrei* (37) miał również zrozumienie trudności tłumaczenia Russa. „Miłość własna — sam pisał o sobie — nie zaślepia go tak dalece, żeby nie był przekonanym o śmiałości zamiaru i wielkiej różnicy, jaka zachodzi w przekładaniu tuzinkowych romansów francuskich i romansu J. Jakóba Rousseau!“

Tłumaczenie całości nigdy się nie ukazało i może nawet nigdy nie zostało dokonane. Ale przytoczone głosy tłumaczy, ilość pojawiających się w różnych periodykach fragmentów Russa i wzmianek o Rusie dowodzą, jak istotne było zainteresowanie jego wielostronną działalnością wśród Polaków przed powstaniem listopadowym w okresie względnej wolności słowa w Polsce.

Brak tej wolności słowa w Polsce w ciągu dziesiątków lat był przyczyną, że w okresie 1831—1914 na ziemiach polskich, poza przedrukami *Pigmaliona* (39, 46, 47, 49, 50) w dziełach Węgierskiego ukazały się tylko 3 drobne fragmenty Russa (40, 48, 50). Jak dalece ciążyła „opieka“ cenzury w Warszawie, przedstawia historia artykułu Stanisława Bukowieckiego, recenzującego nową literaturę o poglądach społecznych Russa. Artykuł miał się ukazać w *Przeglądzie Filozoficznym*. Cenzor dopatrzył się propagandy anarchizmu w licznych cytatach

¹ Ignacy Skarbek Kiełczewski, *Mowa o duchu klasycyzmu i romantyczności we wzglądzie filozoficznym przez I. K. S.* Warszawa, 1822, s. 9—11. Dążenia opinii publicznej w tym czasie przedstawia źródłowo Aleks. Rembowski p. t. *Nasze poglądy w 1818 r.* (Pisma. Tom I. Warszawa, 1901, s. 69—142).

z Russa i tak pokreślił artykuł, że redakcja musiała jego druku zaniechać¹.

Nie należy jednak sądzić, że ówczesni Polacy nie interesowali się twórczością Russa. Pozostały tego zainteresowania dowody, świadczące o żywym stosunku do socjalnej i pedagogicznej ideologii Russa. Gdzie nie sięgała ręka cenzora, na emigracji, ukazuje się drukiem trzykrotnie (41, 43, 44) zupełny przekład *Du Contrat Social*, pióra Józefa Wiena z życzeniem tłumacza, by koncepcja Russa „na naszej ziemi zakwitła“.

Również na emigracji znalazł się tłumacz *Emila*. Jego nazwisko pozostaje, niestety, nieznane. Przekład dochował się w papierach Ludwika Królikowskiego (42), jednakże wydawca *Polski Chrystusowej* i prawa ręka utopisty Cabeta nie był w dokonaniu przekładu czynny. On go otrzymał od nieznanego z nazwiska emigranta, zamieszkałego w Strasburgu, a celem wysyłki było zapewne wydanie drukiem, co jednak do skutku nie doszło.

Pozostało też w rękopisie tłumaczenie *Du Contrat Social*, dokonane przez Józefa Padurę (45).

Tak niesprzyjającym warunkom okresu przedwojennego przeciwstawić można istny „renesans“ Russa, rozpoczynający się w r. 1914, a trwający dotychczas. W pierwszym roku wielkiej wojny światowej ukazał się tom I *Wyznań* Russa w tłumaczeniu T. Żeleńskiego (Boya), w ostatnim — pozostałe dwa tomy. Całość, przychylnie przyjęta, została w r. 1921 częściowo, w r. 1931 w całości ponownie wydana (51, 56, 62). *Du Contrat Social* znalazł po wojnie dwóch tłumaczy: A. Peretiatkowicza (dwa wydania; 52, 53) i M. Starzewskiego (59). *Uwagi o rządzie polskim* również dwóch: tegoż M. Starzewskiego (58) i T. Nieduszyńskiego (55), wreszcie *Emil* poza fragmentami w antologii Bizonia (54) został dwukrotnie *in extenso* przełożony: przez T. Husarskiego (61) i T. Jaroszyńskiego (60). W sumie ostatnie dwudziestolecie przynosi 12 pozycji bibliograficznych, a w nich — równoległe do bardzo wielu odczytów, artykułów i rozpraw o Rusie — dowód, że dzieło jego jest zawsze jeszcze żywe. Jeżeli powodzenie przekładu *Wyznań* można położyć na karb tak modnego dziś poszukiwania momentu biograficznego i autoanalitycznego w literaturze, tłumaczenie najpoważniejszych utworów Russa odpowiada potrzebom współczesnego czytelnika polskiego, który ponownie szuka kontaktu z romańską myślą w kwestjach zasadniczych i ustrojowych polityki i pedagogji. Ruso (jak to sam powiedział w trzecim *Dialogu*) wierzył, że „nastanie dzień, kiedy uczciwi ludzie będą błogosławili jego pamięć i płakali nad jego losem“. Dla spełnienia tej nadziei jest dzisiejsze pokolenie za mało senty-

¹ Weryho Władysław, *Dziesięciolecie Przeglądu Filozoficznego*. Warszawa, 1908, s. IX.

mentalne. Ale jest ono dość krytyczne, by uznawać i cenić w Rusście wielkiego siewcę idei, i dość wdzięczne, by wspominać jego bezinteresowny trud nad pisaniem rad dla Polaków, którym największą ostoję i rękojmię przed zaborcami wskazywał nie w fortcach, ale jak w Sparcie, w sercach obywateli.

Rzut oka na możliwie kompletną bibliografię polskich przekładów Russa pozwala raz jeszcze stwierdzić wielki zasięg jego wpływów wśród czytelników polskich aż do dzisiejszych czasów. Zasięgiem takim nie może się poszczycić żaden inny obcy pisarz XVIII wieku. Poza potęgą talentu zawdzięcza to Russo poczęści rozpowszechnieniu w Polsce języka francuskiego, głównie jednak tłumaczom, którzy w przeszczepianiu idei odegrali wielką rolę. Czy nie zasłużyli oni na wspomnienie w ramach Zjazdu imienia Krasickiego? Czy nie Książę Biskup Warmiński był tym, który „przekładaczów“ wziął w obronę? „Tłumaczenie ksiąg — pisze Krasicki — szacowniejszym jest kunsztem, niżli się być zdaje z pierwszego wejżenia; żeby więc rzecz dostatecznie obwieścić, należy wywieść z błędu tych, którzy przekładaczów czylito dzieł dawnych czyli współczesnych i prace ich użyteczną raczej rzemieślnictwem, niż działaniem umysłu nazywają“.

PRÓBA BIBLIOGRAFJI POLSKICH PRZEKŁADÓW JANA JAKÓBA RUSSA

Wydanie pracy niniejszej zamierzone było początkowo w języku francuskim. Metoda opracowania była zbliżona do zastosowanej przez Mario Schiff w jego *Editions et traductions italiennes des oeuvres de J. J. Rousseau* (druk. w *Revue des Bibliothèques*, lipiec—wrzesień 1907, i styczeń—marzec 1908, oraz w odbitce, Paryż, 1908, s. 69 + nlb. 2). Wszystkie przedmowy czy uwagi tłumaczy polskich miały być *in extenso* podane (w tłumaczeniu francuskim). W polskim opracowaniu zostało to zaniechane.

Dla zestawienia przekładu z oryginałem przytoczono tekst francuski wydania Hachette *Oeuvres complètes de J. J. Rousseau*. Paryż, 1909—1912, tomów 12 oraz 1 tom indeksu.

Poszukiwania tłumaczeń dzieł Russa czyniłem we wszystkich niemal większych polskich bibliotekach. Wdzięczność należy się tym wszystkim bibliotekarzom, którzy tak chętnie mi pomagali. Ich lista jest za długa, by móc ich przytoczyć z nazwiska. Nie mogę jednak powstrzymać się od wymienienia trzech osób nieżyjących: ś. p. Ignacego Tad. Baranowskiego, Heleny Rutskiej, Władysława Strzembosza, których znawstwo XVIII wieku było mi wielką pomocą.

Fundamentem niniejszej pracy była *Bibliografja polska* Karola Estreichera.

1. [Fragmenty z *Emila*]. *Monitor*. Warszawa, drukarnia Mitzlerowska, 1765, nr. XXXII, s. 244—251 (a właściwie 243—250 z powodu omyłki druku).

Bez odrębnego tytułu list anonimowy do redakcji, wypełniający cały ten numer, a proponujący wydanie przez Pijarów lub Jezuitów tego wszystkiego z *Emila*, „co całej Europy przyznaniem tak doskonale i pożytecznie o edukacji ten osobliwy człowiek napisał“. Autor listu przytacza trzy większe przykłady pożyteczności *Emila* w formie obszernych polskich cytat:

- a) o ogrodnictwie (wyd. Hachette, t. II, s. 66)
- b) o geografii i astronomii (wyd. Hachette, II, 151)
- c) o karności (wyd. Hachette, II, 67).

2. Mowa | Jana Jakuba Russa | Z Materji: jaka jest bohaterów najpotrzebniejsza | cnota? I którym na niej zbywało? | X. C. K. B. | druk. w *Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych* 1775, t. XII, cz. I, s. 129—157.

Tłumaczenie całości (wyd. Hachette, I, 158—67) ale bez *avertissement*. Estreicher, *Bibliografia polska* XXVI, 394, jako tłumacza podaje Ignacego Chołoniewskiego, starostę kołomyjskiego (o którym również w t. XIV, 198); według St. Łoży, *Kawalerowie orderu św. Stanisława*, Warszawa, 1925, s. 66, Chołoniewski zmarł w r. 1818.

3. Mowa | na pytanie która z cnót bohaterom jest | najpotrzebniejsza? i jacy są bohatero | wie, którym na niej zbywało? | Discours sur la question | Quelle est la vertu la plus | nécessaire aux Héros & quels sont les Hé | ros à qui cette vertu à (*sic*) manqué?

B. m. i. r., 8° (17, 5 × 11), s. 89, (właściwie 69, bo mylna paginacja). Tłumaczenie (inne niż Chołoniewskiego) na stronach parzystych, tekst francuski na stronach nieparzystych. Tłumaczenie całości (wyd. Hachette, I, 158—67), ale bez *avertissement* i not.

4. [Fragment z Nowej Heloizy]. *Monitor*, Warszawa, druk. Mitzlerowska, 1776, nr. LXXXII, s. 710—12.

Tłumaczenie fragmentu o potrzebie uwielbiania Wiecznego Jestestwa, cz. III, list XVIII (wyd. Hachette, IV, 248), przytoczone w anonimowym artykule, tłumaczonym z niemieckiego, *O umniejszeniu nędzy ludzkiej*.

5. O wolności człowieka.

B. m. i. r. (1778), 8° (17, 5 × 10), s. nlb. 16. Anonimowy co do autora i co do tłumacza przekład tekstu (bez not) *Du Contrat Social* od początku do słów w rozdziale VI, części I: *comme soumis aux lois de l'Etat* (wyd. Hachette, III, 306—314). Na odwrocie k. tyt. dodał tłumacz jako *motto* słowa Leszczyńskiego, woj. poznańskiego: *Malo periculosam libertatem quam quietum servitium*.

W przedmowie tłumacz ujawnia autora, wysławiając go za to, że wskazuje prawdziwe źródło wolności człowieka, urodzonego w wolnym kraju, i korzyści w przeciwstawieniu się próbom wprowadzenia „mocy absolutnej“.

6. Pigmalion | w | posągu Galatei | zakochany | scena liryczna | przekładania | Jana Baudouin | motto: *Operisque sui concepit amorem* | Ovid. | w Warszawie | w drukarni Piotra Dufour.

B. r. 8° (15,3 × 9,5), s. 16. Tłumaczenie prozą, upstrzone neologizmami. (Wyd. Hachette, V, 232—36). O tłumaczu cfr. nota 4.

7. Pigmalion | scena liryczna | Jana Jakuba Rousseau | wierszem przełożona | Przez T. K. Węgierskiego.

B. m. i. r. [Warszawa, druk. Grölla] przed 1779. Przekład wolny, ale dobrze oddający oryginał (wyd. Hachette, V, 232—38), poprzedzony dedykacją Stanisławowi Augustowi. Grany wielokrotnie na scenie warszawskiej, po raz pierwszy 23 listopada 1777 (cfr. Bernacki, *op. cit.* I, 254, 279, 286, 302, 312, 345, 357, 362, II, 294, 335). Z. Wolski w spisie wydawnictw M. Grölla, Warszawa, 1896, s. 23, wzgl. w monografii A. Pawińskiego, *M. Grölla*, Kraków, 1896, s. 99 podaje ten druk pod r. 1778.

8. Do kobiet | z Roussa.

W zbiorze poezyj p. t. *Erotyki* Franc. Dion. Książnina. W Warszawie w Drukarni Nadwornej, 1779, cz. II, s. 348—9. Wolny przekład *Vers sur la femme* (wyd. Hachette, VI, 28).

9. Z Metastazjusza.

W zbiorze poezyj p. t. *Erotyki* Franc. Dion. Książnina. W Warszawie w Drukarni Nadwornej 1779, t. II, s. 34—90. Przeróbka polska wiersza Russa p. t. *Imitation libre d'une chanson italienne, attribuée à J. J. Rousseau, mais reclamée par M. de Nivernois* (wyd. Hachette, VI, 24—26).

10. Wiek złoty. | Z Gresseta. (Idylle IV).

W zbiorze *Poezji* Fr. D. Książnina. Edycja zupełna. Warszawa, drukarnia Grölla, 1788, małe 4-to, t. III, s. 248—53. Przekład *Strophes ajoutées à celles dont se compose le Siècle pastoral, idylle de Gresset* (wyd. Hachette, VI, 27—8). Po strofie XX następuje 6 dalszych, z notą (s. 252—3):

„Te następujące strofy przydane są od Roussa, sławnego w naszym wieku filozofa, który i co Gresset malował i co sam do tego malowidła przydał, podobno sam jeden czuł i znał najlepiej.“

11. Królowa-Dziwak | powieść | J. J. Rousseau | w Lublinie | Roku 1781.

8° (16 × 9), s. 46. Tłumaczenie *La Reine Fantasque* (wyd. Hachette, XII, 262—72), poprzedzone przez tłumacza [Fr. D. Książnina?] wierszowaną *Koledą wieśniakom na rok 1781*.

12. O początku | i | zasadach nierówności | między ludźmi. | Przez J. J. Rousseau. | Przełomaczone z francuskiego | na język ojczysty | w Warszawie | w Drukarni Piotra Dufour | MDDCL XXXIV.

8° (17 × 10), s. 4 nlb. + XXXVIII + 128. (Tekst *Discours sur ...l'inégalité*) + 58 (noty) (wyd. Hachette, I, 71—153). W niektórych egzemplarzach noty oprawione są przed tekstem.

13. Uwagi | nad Rządem | polskim | oraz nad odmianą czy reformą onego projektowaną | przez | J. J. Rousso | Obywatela genewskiego | z francuskiego na ojczysty język przełożone. | Miesiąca grudnia dnia 20. R. 1788, | część I | w. Warszawie 1789 | nakładem i drukiem Grölla.

8° (16 × 10), s. 4 nlb. + 190; po s. 106 druga karta tyt., dla II-giej części, identyczna z kartą tyt. I-ej. Kompletne tłumaczenie *Considérations sur le Gouvernement de Pologne* (wyd. Hachette, V, 237—302), dokonane przez Fr. M. Karpia (1747—1817), a wydane przez Wojciecha Turskiego (1767—1820). S. 188—190 zajmuje entuzjastyczna niepodpisana inwokacja „Do Russego“; że ona jest pióra tłumacza Fr. M. Karpia, dowodzą słowa „świżysty niedźwiadek, herb Księżstwa mojego“ t. j. Żmudzi. Sz. Askenazy, *Studja historyczno-krytyczne*, Kraków, 1897, s. 68 (nota) przypisuje mylnie autorstwo inwokacji Turskiemu, który był rodem z Kujaw.

14. Uwagi nad Rządem polskim.

Według *Bibliografji polskiej* K. Estreichera t. XXVI, s. 393, miały być wydane „także z nową kartą tytułową i z datą 1799^a”. Tego tytułowego wydania nie spotkałem w żadnej z większych polskich bibliotek.

15. Pigmalion | scena liryczna | Jana Jakuba Rousseau. | Wierszem przełożona przez | T. K. Węgierskiego | w Krakowie 1799 | w Drukarni uprzywilejowanej Antoniego Ignacego Gröbbla.

4° (23 × 18,8), s. 19. Przedruk nr. 7 z pominięciem dedykacji królowi.

16. Wypis z Emila księgi IV (od początku do słów: *et devient capable d'attachement*, wyd. Hachette, II, 181—190).

Przekład tekstu, streszczenie noty w dziele p. t. *Rysy planu edukacji z dzieł francuskich pana Dampmartin* tłumaczone przez Jana Nowickiego. W Krakowie, 1800, t. II, s. 207—245. W t. II. inne przekłady pochodzą od Swifta, Goldsmitha i in. Tłumacz Jan Nowicki wydał poza tem szereg przekładów z Floriana, Volney'a i in.

17. Myśli | J. J. Rousseau.

Ms. Biblioteki ord. Krasińskich nr. 3208. Pisany jedną ręką, piśmem XVIII w., niepodpisany, s. nlb. 29, tekst nagle urwany zawiera przekład wyboru 29 dłuższych ustępów z dzieł Russa.

18. O | Umowie towarzyskiej | czyli Zasady prawa politycznego | przez Jana Jakóba Russa.

Tłumaczenie kompletne *Du Contrat Social*, anonimowe, z XVIII w., b. r. Ms. Biblioteki Baworowskich we Lwowie nr. 1006, 4°, s. nlb. 189, pisany jedną ręką. Znany dzięki wzmiance Wł. Konopczyńskiego w *Kwartalniku historycznym*, XXIX (1915), s. 381.

19. O Umowie towarzyskiej | czyli | Zasady prawa politycznego | przez Jana Jakuba Rousseau | 1799.

Tłumaczenie kompletne *Du Contrat Social* (wyd. Hachette, III, 306—89). Ms. Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego nr. 7³/₃. Pisany jedną ręką, niepodpisany. Oprawny w półskórek (18 × 11,5), s. 305 + nlb. 8, z czego 6 czystych.

Niemal z pewnością można dopatrywać się w obu rękopisach o tem samym brzmieniu tłumaczenia Konstantego Tyminieckiego (1767—1814), o którym jako o „zasługującym na chlubną wzmiankę” wspomina Michał Wyszkowski w przedmowie do *Pism Tyminieckiego* (Warszawa, 1817) t. I, s. XXIV. Tyminiecki tłumaczył Ossjana, Pope'a, Delille'a, Thomsona, z klasyków Cycerona i Terencjusza. Zostawił w rękopisie przekład *Umowy społecznej*, który brat jego złożył w darze Warszawskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Cfr. Al. Kraushar, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk*, Warszawa, 1902, t. II, cz. 2, s. 94 oraz t. III, cz. 1, s. 38. Przypomniał postać i twórczość Tyminieckiego M. Szykowski w artykule *Z obozu klasyków* (*Biblioteka Warszawska*, 1910, Tom IV, s. 470—502).

20. Mowa J. J. Rousseau, uwieńczona przez Akademię dżońską, stanowiąca odpowiedź na temat: czyli przywrócenie nauk i sztuk przyłożyło się do poprawy lub zepsucia obyczajów.

Tłumaczenie *Discours sur les sciences et les arts* (wyd. Hachette, I, 1—20), dokonane przez Stanisława Kostkę Potockiego (1757—1821) i odczytane przez niego w Towarzystwie Warszawskiem Przyjaciół Nauk na posiedzeniu w dniu 16 grudnia 1802 r. Cfr. Kraushar, *op. cit.* I, 227, gdzie przytoczone słowa dziennika Towarzystwa o wystąpieniu Potockiego: „Słuchanem to było z ukontentowaniem jako odpowiednio do ustawy, zalecającej pomnażać tłumaczenia wzorowych pisarzy”. Drukiem tłumaczenie to ukazało się dopiero w r. 1815 (zob. nr. 27).

21. *Pigmalion* | Scena liryczna | Jana Jakuba Rousseau | wierszem przełożona | przez T. K. Węgierskiego.

Przedruk tłumaczenia (wyd. Hachette, V, 232–36) z dedykacją królowi (por. nr. 7) w zbiorowym wydaniu dzieł Węgierskiego p. t.: *Wiersze różne*. Tom I *Pism rozmaitych współczesnych wierszem i prozą*, edycja Tadeusza Mostowskiego, w Warszawie, 1803, s. 283–303.

22. *Pigmalion* | Scena liryczna | Jana Jakuba Rousseau | wierszem przełożona | przez T. K. Węgierskiego.

Tłumaczenie *Pigmaliona* (wyd. Hachette, V, 232–36). Ms. Biblioteki Teatrów Miejskich m. stoł. Warszawy nr. 460, 4°, s. nlb. 14 + czyste 2, pismo z początków XIX w., na karcie tytułowej u góry ręką Bogusławskiego: *Gegeben zur Cenzur den 16. Obris 1804 v. Bogusławski* i dopisek: *defer Tilly*.

23. Wypis z *Emila* księgi IV.

Tłumaczenie Jana Nowickiego fragmentu, jak w nr. 16 (wyd. Hachette, II, 181–190), w drugim (tytułowym) wydaniu dzieła Dampmartina pod nowym tytułem *Wyobrażenia o kształceniu rozumu i serca*. Kraków, 1804, t. II, s. 207–245.

24. *Pigmalion* | scena liryczna | Jana Jakuba Rousseau | wierszem przełożona | przez T. K. Węgierskiego.

W ms. Biblioteki Jagiellońskiej nr. 3760, s. nlb. 3–15, pisany ręką z początków XIX w., zatytułowanym *Zbiór różnych trajedyj i mów sejmowych* Cfr. Wł. Wisłocki, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków, 1877–1881, s. 805. Tłumaczenie *Pigmaliona* (wyd. Hachette, V, 232–36) bez dedykacji królowi.

25. *Emil*.

Jacek Miroszewski przedstawił Tow. Przyjaciół Nauk w Warszawie 3 lutego 1811 r. swój przekład *Emila* z prośbą o cenzurę od Towarzystwa. Czy było to tłumaczenie całości (wyd. Hachette, t. II), czy tylko części, nie wiadomo, ponieważ znamy je tylko z wzmianki Kraushara, *op. cit.*, II, 253. Tłumacz Jacek Miroszewski — to prawdopodobnie Jacek Miroszewski (1771–1851), późniejszy senator W. M. Krakowa; o nim Estreicher, *Bibliografia polska*, III, 126.

26. Rozprawa krótka | o | wolności człowieka | z Umowy towarzyskiej J. J. Rousseau przez | Bezimiennego tłumacza.

Przedruk tłumaczenia części *Du Contrat Social* (zob. nr. 5, wyd. Hachette, III, 306–14) z drobnymi zmianami ortografii i stylu w t. II, s. 103–123, wydawnictwa p. t. *Kondyllak o nauce historii jakoteż stosowny dodatek wyjęty z dzieł sławniejszych pisarzy w wieku zeszłym*. Tłumaczenia Wincentego Turckiego. W Warszawie, 1812. Wydawnictwo to zawiera przekład *De l'étude de l'histoire*, nie Condillaca, ale jego brata Mably'ego, które wyszło z nazwiskiem autora w r. 1778, oraz wyciągi z dzieł Fenelona, Woltera, d'Alemberta, Rulhière'a i in.

Tłumaczem-wydawcą był Wincenty Turcki (1771–1837), weteran napoleoński; o nim K. Jarochoński, *Literatura poznańska*, Poznań, 1884, s. 49–52, oraz Estreicher, IV, 547.

27. Mowa J. J. Rousseau, zob. nr. 10.

Drukowana w III t. dzieła Stanisława Kostki Potockiego p. t. *O wymowie i stylu*, Warszawa, 1815; s. 335–391 tłumaczenie (wyd. Hachette, I, 1–20), s. 392–424 uwagi tłumacza. O tłumaczu (1757–1821) najlepiej Stan. Krzemiński w t. II wydawnictwa *Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej*. Warszawa, 1907, s. 174–186.

28. [Fragment z *Emila*].

Tłumaczenie wierszem ostatnich słów księgi IV *Emila* (wyd. Hachette, II, 328) przez Alojzego Felińskiego w jego przekładzie *Ziemiannina*

Delille'a, druk. w *Pismach własnych i przekładaniach wierszem* t. I. Warszawa, 1816, s. 356 (tekst Russa w oryginale przytoczony s. 439). Swemu entuzjastomowi dla Russa dał Feliński (1771—1821) wyraz w poetyckim liście do Wiśniowskiego: *Za Nową Heloizę* „twórcę tych pięknych marzeń czci, jak bóstwo“; cfr. Br. Chlebowski w *Albumie biograficznem zasłużonych Polaków i Polek*. Warszawa, 1901, t. I, s. 303.

29. List J. J. Rosseau (*sic!*) do X. Raynal o szkodliwym używaniu miedzianych naczyń.

Tłumaczenie (z niewielkimi skróceniami) *Lettre à l'abbé, Raynal sur l'usage dangereux des ustensiles de cuivre* 1753 (wyd. Hachette, X, 80—82). Załączony list do redaktora podpisany jest: L.... H.... Łuck, 5 lutego, 1818. *Tygodnik Wileński*, nr. 110, z 15 marca 1818, t. V, s. 153—160.

30. List Jana Jakuba Rousseau do pewnego młodego człowieka, który chciał zamieszkiwać w Montmorency dla korzystania z jego nauk.

Tłumaczenie *Lettre à un jeune homme qui demandait à s'établir à Montmorency où Rousseau demeurait alors, pour profiter de ses leçons* 1758, (wyd. Hachette, X, 181—2), z pominięciem końcowej formuły listu. *Tygodnik Wileński* nr. 119 z 30 lipca 1818, t. VI, s. 61—63. Tłumacz podpisał się inicjałami ...L...Ch..... Podobnie jak tłumacz listu poprzedniego, pozostaje nieznany; nie podaje ich nazwisk dr. Szeliga (J. Bieliński) w *Bibliografii czasopism wileńskich*, drukowanej w *Wiadomościach bibliograficznych* T. Paprockiego, IV (1885).

31. O przyjaźni. List Jana Jakuba Russo w roku dopiero 1818 drukiem ogłoszony w korespondencji Pani d'Epina y i jej odpowiedź.

Tłumaczenie fragmentu drugiej redakcji *Lettre à Madame d'Epina y*, 1757 (wyd. Hachette, X, 150—1), niepodpisane. *Pamiętnik Warszawski*, październik 1818, t. XII, s. 236—28; tamże odpowiedź pani d'Epina y (s. 238—240) z uwagą tłumacza, że Russo przez swą podejrzliwość i niewdzięczność stracił jej przyjaźń, podobnie jak Grimma, Diderota i in.

32. Wielka | Rozprawa | o | nierówności stanów pomiędzy | ludźmi | napisana przez | Jana Jakóba Rousseau | Obywatela Rzeczypospolitej | Genewskiej | Z francuskiego na język ojczysty od lat | trzech przełożona | przez | Ignacego Skarbka Kiełczewskiego | dziś za pozwoleniem zwierzchności pier | wszy raz do druku podana | w Warszawie 1819 | w Drukarni X. X. Pijarów.

8° (17 × 10), s. 4 nlb. + XXXVIII + 211 (mylnie zamiast 212). Paginacja rzymska zawiera mowę tłumacza „rzecz o nierówności stanów wyjaśniająca“; s. 1—132 tłumaczenie *Discours sur l'inégalité* (wyd. Hachette, I, 71—126) bez not; s. 133—211 tłumaczenie artykułu *De l'économie politique* (wyd. Hachette, III, 248—305) p. t. Rozprawa | o | ekonomji politycznej | Jana Jakóba Rousseau | Obywatela Rzeczypospolitej | Genewskiej. Przed k. tyt. karta zawiera słowa: *Dziela | Jana Jakóba Rousseau | Obywatela Rzeczypospolitej | Genewskiej*. Ignacy Skarbak Kiełczewski, popularyzator literatury francuskiej (cfr. *Estreicher Bibliografia polska*, II, 375) znany jest głównie jako autor *Mowy o duchu klasycyzności i romantyczności we względzie filozoficznym* (Warszawa, 1822), o czem pisał Stan. Wasylewski w *Pamiętniku literackim* t. X, 1910, s. 94—97.

33. Strofy przydane od J. J. Rousseau (por. nr. 10).

Tłumaczenie *Strophes ajoutées au Siècle pastoral de Gresset* (wyd. Hachette, VI, 27—8). *Poezje*. Franciszka Dionizego Książnina, Edycja zupełna podług wydania roku 1787 i 1788. W Wilnie, 1820, t. III, s. 234—35.

34. Rozmowa J. J. Rousseau z samym sobą przez Andrzeja Klimaszewskiego.

Tłumaczenie fragmentu z *Réveries du Promeneur Solitaire* (wyd. Hachette, IX, s. 326—28) od początku do słów: *et je puis désormais me moquer d'eux*. *Tygodnik Wileński*, nr. 1 z 15 stycznia 1821, t. I, s. 9—13. Tłumacz był stałym współpracownikiem tygodnika; cfr. dr. Szeliga (J. Bieliński) *op. cit.*, s. 70.

35. O pojedynku wyimek z dzieła Jana Jakóba Russa pod nazwiskiem: Julie ou la Nouvelle Heloise (*sic!*) tłum. T. E. Szopowicz.

Tłumaczenie fragmentu listu (LVII cz. I) Julji do Saint-Preux od słów: *Qu'y a-t-il de commun entre la gloire d'égorger un homme* do słów: *un point sans honneur* (wyd. Hachette, IV, 103—08). *Pszczółka krakowska*, dziennik liberalny, historyczny i literatury, 1821, t. IV, s. 125—37. Tłumacz Tadeusz Eustachy Szopowicz (1801—1821); o nim pośmiertne *Wspomnienia kolegi Ferdynanda Koysiewiczza*. Kraków, 1821.

36. Pigmalion | scena liryczna | Jana Jakóba Rousseau | wierszem przełożona | przez | T. K. Węgierskiego | w Krakowie | w Drukarni Józefa Mateckiego | 1823.

8° (21 × 14), s. 20. Tłumaczenie Pigmaliona (wyd. Hachette, V, 232—36) bez dedykacji królowi. U Estreichera t. I, 392 i t. IV, s. 99 z mylną datą 1825.

37. Literatura. Julia czyli Nowa Heloiza. Romans J. J. Rousseau. Wyjątek z tego romansu z ogólnemi o nim uwagami.

Tłumaczenie listu XVII, cz. IV. Saint-Preux do milorda Edwarda (wyd. Hachette, IV, 359—65) poprzedzone uwagami redakcji z cytatami z pierwszej przedmowy do *Nowej Heloizy* (IV, s. 1—2). *Astrea, Pamiętnik Narodowy Polski*, wyd. przez Franciszka Grzymałę. Październik, 1823, t. IV, s. 34—48. Redakcja w swej przedmowie zaznacza, że tłumacz „cały ten romans na język ojczysty przekłada”. Niesłusznie, wobec istnienia innych fragmentów w przekładzie polskim (zob. nr. 4 i 35), uważał Br. Gubrynowicz niniejszy fragment za „jedyny wyjątek *Nowej Heloizy* w języku polskim“ (*Pamiętnik literacki*, II, 1903, s. 531).

38. Do kobiet z Roussa.

Tłumaczenie F. D. Książnina *Vers sur la femme* (wyd. Hachette, VI, 28) inne, niż drukowane w jego *Erotykach* z r. 1779 (zob. nr. 8), a pochodzące z rękopisów pośmiertnych. W t. VII, s. 171—2 *Dzieł Franc. Dionizego Książnina*, wyd. przez F. S. Dmochowskiego. Warszawa, 1829. Tamże t. II, s. 200—01 Strofy przydane (przedruk nr. 10, por. wyd. Hachette, VI, 27—8).

39. Pigmalion, scena liryczna Jana Jakóba Rousseau, wierszem przełożona przez T. K. Węgierskiego.

Przedruk tłumaczenia nr. 7 (wyd. Hachette, V, 232—36) z dedykacją królowi w zbiorowym wydaniu *Poezji Węgierskiego*, Lipsk, 1837, t. XXIX *Biblioteki Kieszonkowej Klasyków Polskich*, wyd. przez Jana Nep. Bobrowicza, s. 113—30.

40. Do kobiet z Roussa.

Tłumaczenie Fr. D. Książnina (por. nr. 38) w t. II, s. 183 jego *Poezji*, Lipsk, 1837, t. XXXIII *Biblioteki Kieszonkowej Klasyków Polskich*, wyd. przez Jana Nep. Bobrowicza (wyd. Hachette, VI, 28). Tamże t. III, s. 179—80: Wiersze przydane J. J. Russa do *Wieku złotego* Gresseta (por. nr. 10, 33, 38; wyd. Hachette, VI, 27—28).

41. Umowa towarzyska | czyli | Zasady prawa politycznego | Napisał po francuzku (!) | Jan Jakob Rous-

seau | Przetłomaczył | Józef Wien | W Agen | Trzcionkami (!)
J. A. Quillot | 1839.

8° (13 × 20), s. 160. Tłumaczenie *Du Contrat Social* (wyd. Hachette, III, 306—89) kompletne, uzupełnione przez Wiena kilku wyciągami z innych autorów (Lamennais, Wielhorski i inni). Dat z życia tłumacza nie znamy, wiemy tylko, że był członkiem Tow. Demokratycznego Polskiego i przebywał w zakładzie w Agen. Cfr. L. Gadon, *Emigracja polska*. Kraków, 1902, t. III, s. 33 i A. Lewak, *Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej*, Warszawa, 1929, nr. mss. 428, 1265, 2307, 242.

42. Emil | czyli | o wychowaniu | przez J. J. Rousseau | 1841.

Ms. Biblioteki Rapperswilskiej w Warszawie nr. 940, 3 tomy (a właściwie wiązki kart), z nich jeden in 4-to podłużny (32,5 × 21,5), dwa in 8-vo (15,5 × 10,5), bez paginacji, pisany jedną ręką; w t. III dodane strony w liczbie 12, inną ręką pisane, z poprawkami pierwotnego tekstu.

Tłumaczenie całości (wyd. Hachette, II) stylem chropowatym, z dzwaczną pisownią i interpunkcją. Do Biblioteki Rapperswilskiej dostało się z papierami L. Królikowskiego, owinięte w papier z napisem: *Envoi de Salomon, libraire à Strasbourg. Monsieur Louis Królikowski libraire, Impasse Saint-Dominique d'Enfer no. 4, Paris*. O Królikowskim cfr. J. Ujejski w t. VII wydawnictwa *Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej* Warszawa, b. r., s. 429—42.

43. Umowa towarzyska | czyli | Zasady prawa politycznego. | Napisał po francuzku (!) | Jan Jakob Rousseau | Przetłomaczył | Józef Wien. | Nowe wydanie | W Berlinie | Księgarnia B. Behra (E. Bock) | 1860.

8° (22 × 14), s. 160. Drugie (tytułowe) wydanie *Du Contrat Social* (wyd. Hachette, III, 306—89) w tłumaczeniu dokonane przez Wiena (por. nr. 41).

44. Umowa towarzyska — jak wyżej nr. 43 — W Berlinie, 1862.

Du Contrat Social (wyd. Hachette, III, 306—89). Wydanie przekładu Wiena trzecie tytułowe, którego nie posiada żadna z większych polskich bibliotek, a które bez paginacji przytacza Estreicher, *Bibliografia polska*, IV, 99.

45. Ugoda społeczna.

Tłumaczenie *Du Contrat Social* (wyd. Hachette) przez Józefa Padurrę (1790—1868). Znane tylko z wzmianki w nekrologu jego brata, poety Tomasza, przez Wal. Przyborowskiego w *Bibliotece Warszawskiej* 1872, t. IV, s. 413 oraz w *Bibliografii* Estreichera, t. III, s. 339. Józef Padurra, kandydat praw Uniwersytetu Wileńskiego (1819), pozostawił (gdzie?) szereg tłumaczeń z Beccarii, Montesquieu, Bastiat, Sismondi.

46. Pigmalion | scena liryczna | Jana Jakóba Rousseau | wierszem przełożona | przez | Tom. Kaj. Węgierskiego.

Tłumaczenie *Pigmaliona* (wyd. Hachette, V, 232—36) z dedykacją królowi. *Poezje* Tomasza Kajetana Węgierskiego. Warszawa, nakł. J. Breislauera, 1871, s. 93—104.

47. Pigmalion | scena liryczna | Jana Jakóba Rousseau | grana w Warszawie 1782.

Tłumaczenie *Pigmaliona* (wyd. Hachette, V, 232—36) z dedykacją królowi. *Pisma wierszem i prozą* Kajetana Węgierskiego, Lwów, księgarnia F. H. Richtera, 1882, s. 175—190 (*Biblioteka klasyków polskich*, t. VI).

48. List J. J. Russa do Józefa Mniszcha z 27. lipca 1764.

Tłumaczenie w *Bibliotece Warszawskiej* 1884, t. II, s. 430, w anonimowej *Kronice paryskiej* (pióra Seweryny Duchenińskiej). Oryginał ogłosił z ręki, pisu L. Chodzkiewicz w *Bulletin littéraire et scientifique de l'Ecole Polonaise*, maj 1884, przedrukował W. Olszewicz w *Annales J. J. Rousseau*, t. VII-Genewa, 1911, s. 75-76.

49. *Pigmalion* | scena liryczna | z Jana Jakóba Rousseau | grana w Warszawie 1782.

Tłumaczenie *Pigmaliona* (wyd. Hachette, V, 232-36) z dedykacją królowi. *Pisma wierszem i prozą* Kajetana Węgierskiego. Lwów, Księgarnia F. H. Richtera, 1882, s. 175-190.

50. [Wybór pism Russa].

W antologii Piotra Chmielowskiego i Edwarda Grabowskiego p. t. *Obraz literatury powszechnej*. Warszawa, 1896, t. II, s. 180-88; skrócone tłumaczenie listu V części I i XVII części IV (wyd. Hachette, IV, 25-26 i 359-65) oraz streszczenie *Pigmaliona* z wyjątkami przekładu Węgierskiego (wyd. Hachette, V, 232-36).

51. Jan Jakób Rousseau | Wyznania | Część pierwsza | przełożył | Tadeusz Żeleński (Boy) | 1915 | Kraków: S. A. Krzyżanowski | Warszawa: E. Wende i Sp.

8°, s. XV + 423. Właściwa data wydania lato 1914. Część II i III Kraków, 1918, s. 4 nlb. + XX. + 239, i 4 nlb. + 248. Tłumaczenie całości *Les Confessions* (wyd. Hachette, VIII i IX, 1-82), poprzedzone w t. I i II przedmowami tłumacza (paginacje rzymskie).

52. Jan Jakób Rousseau | Umowa | społeczna | Przełożył i objaśnił | dr. Antoni Peretiatkowicz | Prof. Uniwersytetu lwowskiego | Kraków, 1918 | Wydawnictwo Instytutu Ekonomicznego w Krakowie | Zeszyt 25.

8°, s. VIII + 97. Tłumaczenie całkowite *Du Contrat Social* (wyd. Hachette, III, 306-392) dokonane na podstawie wydania tekstu przez E. Dreyfus-Brisac (Paryż, 1896) i poprzedzone wstępem tłumacza.

53. Jan Jakób Rousseau | Umowa społeczna | Przełożył i objaśnił | dr. Antoni Peretiatkowicz | Prof. Uniwersytetu poznańskiego | Wydanie drugie | Poznań | Nakład autora (*sic*) | 1920.

8°, s. 112 + nlb. 2. Przedruk nr. 52.

54. J. J. Rousseau | Emil.

Fragmenty tłumaczone w antologii p. t. *Historja wychowania*. Opracował Fr. Bizoń. Podręcznik pedagogiczny. Warszawa, 1920, s. 217-24; część przedmowy (wyd. Hachette, II, 1-2), fragmenty z początku księgi I (wyd. Hachette, II, 3-7) oraz pochwała rzemiosła (wyd. Hachette, II, 167-9).

55. J. J. Rousseau | Uwagi | nad Rządem Polskim. | Tłumaczył | dr. Tadeusz Nieduszyński | Z przedmową | St. Wasylewskiego. | Nakładem Księgarni H. Altenberga we Lwowie | (1920).

8°, s. 2 nlb. + VII + 112. Tłumaczenie *Considérations* (wyd. Hachette, V, 237-302).

56. Jan Jakób Rousseau | Wyznania | Przełożył | dr. Tadeusz Żeleński (Boy) | Tom I.

8°, s. XLIV + 376 + nlb. 30. Drugie wydanie przekładu I tomu *Les Confessions* (wyd. Hachette, VIII, 1-194). Por. nr. 51.

57. Fragmenty z Wyznań.

W tłumaczeniu Boya w jego *Antologii Literatury francuskiej* (*Biblioteka Narodowa*, serja II, nr. 18), Kraków, 1922, s. 261—280, poprzedzone wiadomością o Rusście, s. 259—260. Przekład początku ks. I (wyd. Hachette, VIII, 1), z ks. II fragmentu o hrabinie de Vercellis (VIII, 56) i epizodu ze wstążką Marion (VIII, 58—61), z ks. IX dwóch mniejszych fragmentów (VIII, 305—306 i 307—309) oraz prawie całej opowieści o pani d'Houdetot (VIII, 314—320).

58. J. J. Rousseau | Uwagi | nad Rządem Polski | Przełożył i opracował | dr. Maciej Starzewski | Kraków | 1924 | *Biblioteka Narodowa*, serja II, nr. 32.

8°, s. LXIV + 105 + nlb. 2. Tłumaczenie *Considérations* (wyd. Hachette, V, 237—302) dokonane z autografu Russa w ms. 1392 Archiwum XX. Czartoryskich w Krakowie. Tłumacz w obszernym wstępie przedstawił dzieło Russa na tle Konfederacji barskiej z jednej strony, ideologii Russa — z drugiej.

59. J. J. Rousseau | O Umowie społecznej | Przełożył i opracował | dr. Maciej Starzewski | Kraków | 1927 | *Biblioteka Narodowa*, serja II, nr. 44.

8°, s. LXIV + 155. Tłumaczenie *Du Contrat Social* (wyd. Hachette, III, 306—92) dokonane z tekstu G. Beaulavon (Paryż, 1922), z komentarzem i wstępem tłumacza.

60. J. J. Rousseau Emil.

Tłumaczenie całości (wyd. Hachette, II) przez Tadeusza Jaroszyńskiego, po jego śmierci w posiadaniu rodziny. Ogłoszone drukiem w wyjątkach przez Stanisława Kota w *Źródłach do historii wychowania*. Część II, Warszawa, 1930, s. 73—112; z księgi I początek, o wychowaniu naturalnym i negatywnym, z księgi II — przymus i swoboda w wychowaniu, z księgi III o kształceniu umysłu, o szkodliwości słów i książek, z księgi IV o budzeniu uczuć. W dodanym *Albumie* 5 ilustracji odnosi się do Russa.

61. J. J. Rousseau | Emil | czyli | O wychowaniu | Część pierwsza | przełożył Wacław Husarski. | *Wydawnictwo klasyków pedagogii* | Nakładem Naukowego Tow. Pedagogicznego | Warszawa-Lwów | 1930.

8°, s. 4 nlb. + 356. Tłumaczenie ksiąg I—III oraz części ks. IV do historii życia młodego człowieka (wyd. Hachette, II, 1—232).

Część druga. | Przełożył Eugenjusz Zieliński | Przejrzał Prof. Dr. Z. Mysłakowski | Warszawa-Lwów | 1933.

8°, s. 4 nlb. + 346 + nlb. 2. Tłumaczenie reszty ks. IV i całej ks. V (wyd. Hachette, II, 232—452).

62. Jan Jakób Rousseau | Wyznania | Przełożył i wstępem opatrzył | Tad. Żeleński (Boy) | Warszawa | (1931) 3 tomy Biblioteki Boya. S. 328, 219, 255.

Tłumaczenie całości (wyd. Hachette, VIII) ze wstępem złożonym ze wstępów do t. I i II w wydaniu z r. 1914—18 (por. nr. 51).

63. J. J. Rousseau. Wielka rozprawa o nierówności stanów pomiędzy ludźmi. Część II (w wyjątkach) w tłumaczeniu Ignacego Skarbek Kiełczewskiego. *Wielka Literatura Powszechna* pod redakcją Stan. Lama, t. V. *Antologja*, część I, Warszawa, 1932, s. 884—86.

Przedruk zmodernizowany tłumaczenia z r. 1819 (por. nr. 32) trzech fragmentów (wyd. Hachette, I, 105—08, 110—1).

INDEKS

Liczby podają numery bibliografii

Mowa o naukach i sztukach 20, 27	Nowa Heloiza 4, 35, 37, 50
Mowa o nierówności między ludźmi 12, 32, 63	Królowa-Dziwak 11
Mowa o cnotach bohaterów 2, 3	Pigmalion 6, 7, 15, 21, 22, 24, 36, 39, 46, 47, 49, 50
Umowa społeczna 5, 18/19, 26, 41, 43, 44, 45, 52, 53, 59	Drobne wiersze 8, 9, 10, 33, 38, 40
Uwagi nad Rządem Polskim 13, 14, 55, 58	Listy 29, 30, 31, 48
Artykuł o ekonomji politycznej 12	Wyznania 51, 56, 62
Emil 1, 16, 23, 25, 28, 42, 54, 60, 61	Marzenia Samotnika 34
Siemianowice Śląskie	Wybór myśli 17

Wacław Olszewicz